

Оҕо уонна ДЭРИЭБИНЭ дьылбата

Оҕо уонна оскуола

Б

иһиги үөрэхпит ситимэ былыр-былыргыттан киэнг иэннээх сиргэ тэнийэн олохсуйбут сирдэрибитигэр тайаан сытар. Урут бытанан олорон, сүөһү мэччирэҥин кэнгэтэн бэрт элбэх тоҕойдорго, алаастарга тарбанан, Өктөөп революцията буолуута 6876 кыстык нэһилиэн-нэһэлээх пууннар бааллара. Онтон ыла тиһигин быспакка бөдөҥсүтүү диэн дыону кииннэммит дэриэбинэлэргэ көһөрүү-олохсугуу салбана турар. 590 дэриэбинэ баар, олох истэригэр 477-эр нэһилиэнньэтин ахсаана 1 тыһ. кыайбат. Кэлин 20 сылга дэриэбинэ ахсаана 120-нэн көбүрээтэ.

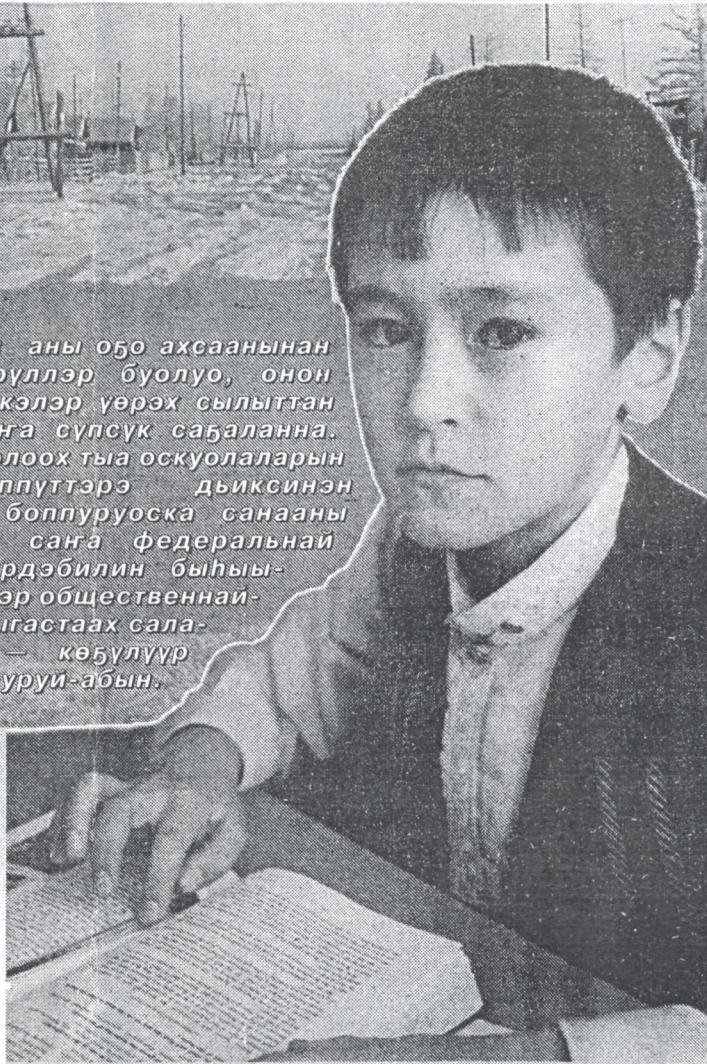
Билигин оскуола баар буоллабына дэриэбинэ баар, оскуола суох буоллабына дэриэбинэ эстэр диэн өйдөбүлү өрө тутан кэлин сүүрбэччэ сылга толору уон биир кылаастаах оскуолалары төһө кыалларынан дэлэгэйдик аһан дьэ кэргэн оболоро улаа-таахтарыгар диэри быр-бааччы олоруттара. Онтон үрдүк, анал үөрэх сырсытыгар, тыа хаһаай-ыстыбатын үлэтин тутула хампарыйан, дыон баҕа өтүүлэринэн киин сирдэргэ көһүүлэрэ үксээбитэ. Түмүгэр, кытыы, уһук сирдэргэ үүнэр көлүөнэ ахсаана биллэ аччаата. Манньк кэмгэ оҕо ахсаанынан үбүлээһин дьаһала быһаччы, туох да анал ньымаларынан өйбүлэ суох кириитэ үөрэх, доруобуйа харыстабылын, культура тэрилтэлэрин сабыыга тиэрдэрэ саарбаҕа суох.



Үөрэх тэрилтэлэрин аны оҕо ахсаанынан көрөн үбүлээһин көрүллэр буолуо, онон оптимизациялааһыны кэлэр үөрэх сылыттан сабалыыбыт диэн санга сүпсүк сабаланна. Аһыйах ахсааннаах оболоро тыа оскуолаларын учууталлара, төрөппүттэрэ дьиксинэн эрэллэр. Онон ити боппуруска санааны аһаҕастык үллэстэн, санга федеральной эксперимент биир ирдэбилин быһыытынан — үөрэх ситимигэр общественной-государственной кыттыгастаах салайыны күүһүрдүүнү — көбүлүүр соруктаах санаалары суруй-абын.

рис информация үйэтигэр тахсан баран, оскуолалары сабааччылар диэн сааттаах аакка кирибэтэх бэрт буолуо этэ.

Быйыл ЮНЕСКО өйбүлүнэн кес оскуолалар көрүгүнэрин өйдөөн, таба көрөн республика үөрэбириитин биир ураты ситимин билинибит. Манньк эбит буоллабына аһыйах ахсааннаах оболордоох кытыы оскуолалары кес оскуолалар статустарыгар көһөрөн туруктаах гынаахха сөп. Аһыйах ахсааннаах оболордоох орто уонна ситэтэ суох орто оскуолалары профессиональ-



аһыйах. Ыччат үксэ үөрэнэ сыл- уоттаах, аймах-билэ дьонноох,

Айылбаҕа дьүөрэлээн оҕону иити туһатын киһи барыта билэр. Ону ол диэбэккэ оҕобутун үөрэттэрээри диэн куорат сиригэр кыабы таһынан да дьаныһан симилли бара турар. Кыра обургу саастаах **оҕоҕо тыа сири-рин салгына, аһа, тыла, культу-ратта, үлэтэ — тугунан да солбуллубат кыахтар.** Онон куоракка олохтор оболорох ыаллар төһө кыалларынан чугас аймахтарыгар, доботторугар тыа оскуолатын оҕотун ахсаанын элбэтэ таарыйа оболорун хардарыта көмөлөөн ииттиһэллэрин толкуйдуулара буоллар... Ити билигин көстөн-биллэн эрэр.

Айылба ресурстарын туһаныыга тыа сири олохтоохторо ситэри ылса иликтэр. Оттон үөрэхтээһин өттүнэн тыктаран көрөр эбит буоллаахха, **биһиги курдук дьарыктаах монгол омуктар ураты кэрэхсэбиллээх дьаһаллаахтар.** Ол курдук кинилэргэ үөрэххэ кирибит студенаах тыа ыаллара элбэх сүөһүлээх, сылгылаах, тэбиэннээх, барааннаах буоллахтарына оболоро үөрэнэрин туһугар төлөбүртэн босхолоноллар, өссө элбэх сүөһүнү ииттэргэ эбэһээтэлистибэ ылыналлар. Кинилэр итинник ыал үйгүтүн хангатаалларын таһынан, аһы-үөлү элбэтэллэр. Ол курдук 1989 сыллаахха 68900 ыал сүөһүлээх-астаах буоллабына, 2000 сылга — 268700 ыал сүөһүлээх буолбут, ол нэһилиэнньэ бизс гыммыт биригэр тэҥнэхэр. Оттон биһиэхэ, төттөрүтүн, оҕо төлөбүрдээх үөрэххэ кирибит сурабын истээт, самаан сайын ыанньык да ынахпытын туттарга күһэллэбит. Онон

Айыыһыт оҕону бағалаах айыы бэлэхтээбэт. Оттон бизэрэ сатыыр оҕотун кутун киэр илгэр ыаллартан кэлэйэрэ да кэмнээх буолуо дуо. Ол да иһин биир үксүн тыа сириин олоҕо огдолуйан эрэр. Тыа ыала — оҕо уйата, нация биһигэ. Ону баара хамнас-үлэ кырыымчык дьэн бэркэ буолабына биир-икки оҕолонуу үгэскэ кубулуйда. Ол түмүгэр аабынан суоттанан да күн сириин көрдөрбүт оҕолорбут ийэ-аҕа тапталын билбэккэ атын оскуолаларынан, интернаттарынан ускул-тэскил сылдьан иитиллэр дьылбалара тирээн эрэр. Онон бу экспериментны ылыммат төрөппүттэр эбии оҕолонор эрэ кыайылаах тахсыахтарын сөп. Оччоҕо эрэ оҕо саадтар сабыллыа суоҕа, оскуолаларын начальнай, эбэтэр ситэтэ суох орто таһымга түһэртэриэхтэрэ суоҕа. Билигин оскуола дьылбата ийэ-аҕа ытык аналын хайдах толороруттан быһаччы быһаарыллар буолла.

Тыа сириин оскуолатыгар хас кылаас айыы уон икки оҕо үөрэниэхтээх дьэн эрэйэлэр. Бу туюхха тирэбирбит сыппараний? Эмиэ ким эрэ, аңардас харчы ороскуотун өрөтэнгары сыйыан таһаарбыт буолуохтаах. Үөрэтии государственнай стандарта да, үп нормативтара да ылынылла иликтэринэ, хотугу усулуобуйага олохсуйуу уратыларын Россия анал сокуонунан бигэргэппэккэ эрэ уруттуу түһэ сылдьыы барыыстааҕар охсуута, хоромньута элбэх. Бары өйдүүрбүт курдук, ГИФО дьэн төлөбүрдээх үөрэби нэһиилэ мүлүүрүтэн олоробут, БКЭ итэбэстэрин-сыйһаларын туората иликпит.

Оҕо быраабын өрө тутар государство бизэс оҕо баар дэриэбинэтигэр оскуоланы аһар, төрөбүт тылынан үөрэнэр кыағы биэрэр. Ыраахтаабылаах Россия Уһук хоту сирдэригэр үстүөрт оболоох оскуолалары аспытын билигин сүүс хас эрэ сыла буолла дии-дии юбилейдыртан соло булбалпыт. Дьэ сүүрбэ би-

чилээн, учуутал хамнаһын үрдэтэбит, үөрэтии хаачыстыбатын тупсарыбыт, общество интэриэһин аахсабыт дьэн буолар. Ол гынан баран, ити барыта оҕо туһугар оңоһуллар буоллабына, араас туһалаах уларытылар төрөппүттэр, нэһилиэнньэ өттүттэн киирэр этиилэргэ олобуруохтаахтар.

Оҕо уонна дьиз кэргэн

Тыа сиригэр оҕону төрөппөтөллөр ханнык дьизит-курдук доруобуйа харыстабыла тэрээһиннээх. Ийэ хайаан да киин балыһаҕа оҕолонуохтаах, дьыл кэмттэн, суолуттан-иһиттэн, доруобуйатын туругуттан тутулууга суох. Түһүттар тымныыга кыһыл оҕо көтөбүүлээх саңа төрөбүтүнэн дьахтар хаһан-хайдах дьизитин уотун булар, сааскы хаайтарыыга кэргэттэрэ төһө өрө ийэлэрин күүтэллэр? Харчы өттүнэн ыктарыыны, туспа сиргэ оҕону-бэйэни көрүнүүнү этэ да барыллыбай. **Фельдшерскэй-акушерский пууннар анал үлэлэрин толорторботтор**, хата хамнастарын үрдэтэллэр. Былыр хас да тыһыынча сыл тухары дьахталлар дьизэлэригэр оҕолонор киһи аймағы үксэтэ олоруттара, герой-ийэ элбэх этэ. Оттон билигин олус эрэйдэнэн-буруйданан ийэ буолар кыһалҕаны көрсүбүт эдэр дьахтар сүрээсэр астарар, доруобуйатын энчирэтэр, аны төрөппөтөх төрөтүн дьиз Айыыһытын кэлэтэр. Итинник оҕолонуну соруйан болсуу курдук эрэйи энгэринэн тэлбит хайа дьахтар айылҕата тосхойбутуна оҕолонор сылдьыай? Онон Национальнай программа дьиз ааттанан доруобуйа харыстабылыгар ууруллар болҕомтону тыа дэриэбинэлэригэр оҕону төрөтөр усулуобуйаны тэрийиигэ туһаайыахха наада.

Тыа сиригэр ыал буолуу

риттэтигэр ырыллан аҕалылар специалисттарга өңө-үп бөбө көрүллэр, оттон бэйэлээх бэйэбит оҕолорбутун, төттөрүтүн, атарыхсырабыт. Онон төннүөх да ычат төннүбэт.

Кэлин кэмнэ аңардас ийэ олус элбээтэ: уон оҕоттон үһүн аҕалара билиммэттэр. Ити эмиэ государственнай политика аҕа, эр киһи суолтатын оҕо иитииттэн тэйиппиттэн күүһүрдэ. Үөрэх, иити дьиз дьахтар дьарыга буолан аңардастыы айбардаан дьахтар эр киһини бэйэтин кизбигэр ханыылыыр, үөрэбинэн баһынан олохтоох дьаһалта баһылыга, оскуола директора, бас-көс үлэ барыта кини илиитигэр киирэн эрэрэ сэрэхтээх. Ити дьахтар ыал ийэтэ буоларын харгыстыырын таһынан, аңардас ийэ буоларыгар төһүү буолар. Холоонноох доборун булбатах дьахтар ийэ дьолун билээри кимтэн эрэ оҕо бэриһинэрэргэ тийэр. Маны сөптөөхтүк өйдөөн, тустаах аҕа оҕотугар аһаҕастык көмөлөһөрүгэр дьон-сэргэ сыйыана аламаҕай буоллабына Айыыһыт үтө багытынан олох тупсуо этэ.

Оҕо уонна үлэ

Тыа сиригэр хамнастаах үлэ көдьүүһэ намтаан оҕону төрөтүү, иити уустугурда дьиз бары этэллэр. Оноуа сүрүн буруйдаахтар аҕалар дьиз буолар. Эр дьон кэргэннэммэттэр, оҕо иитиитигэр кыһаллыбаттар, дьизтэн тэйдилэр дьиз дьахталлар үгүстэрэ үгсэргииллэр. Оччоҕо эр дьон тугу гыналлар? Тыа ыалын туюх баар ыраабын чүгәһатар, булар-талар, ыарахан үлэтин эр дьон барахсаттар син биир толоро сылдьаллар. Үтө аҕалаах уолаттар көстөр көрүнгүнүн үксэлэнгэр, олох үөһүгэр сылдьаллар.

Тыа оҕото үлэлээн улаатар. Улаатар сааһын оскуола түөрт эркинигэр хааллан, ханнык-туюх дьонноох-сэргэлээх, сирдээх-

көмүс көлөлүнүн тобон, дьонун-сэргэтин эрэбилиин игэриннэбинэ эрэ уруурбуо, дойдумсах буолуо.

Аны эр дьону үлэлэрэ суохтар дьиз сингэриилээх сыйыан баар. Саңа Үлэ кодекса аны үлэ киниискэтин да эрэйбэт буолла, онон үлэлээх-үлэтэ суох ити өттүнэн тэңнэхэр. Күнү быһа түбүгүрэ сылдьар эр дьоннор хайдах да үлэтэ суох дьиз ааттанна суохтаахтар. Аныгы үлэ сокуонун ирдэбилинэн бириддилен да хаһаайыстыба үлэлээх буолуу биир көрүнгэ. Эбиитин **элбэх уолаттардаах, оболоох ыал аҕата бэйэтэ туспа баһылык**, тэрилтэ салайааччыта. Ону өйдөөн сатабыллаах баһынай хаһаайыстыбатын баһылыктара кэммигэр элбэх оҕолонор хаалбаккабын дьиз кэмсинэн да эрэллэрэ баар суол. Уол оҕо дьиз эрэллээх ыччатын, багыһын-нара сылдьан тахайыт үлэһитин, олоххун салбааччы.

Онон тыа сиригэр билигин эр киһини айылҕаттан анаммыт аналын быһыытынан өрө тутуу, ытыктааһын, кыабын толору туттарын туһугар олохтоох дьаһалта, дьиз кэргэн турунуохтаах. Кэлин отучча сыл оҕону иитиигэ кэргэннэммэтэх-оболоммотоох дьахтар-аймах олус сабардаан, уол оҕо тускутун баһыттарда. Аҕалар оскуола үлэтигэр быһаччы кыттан, бу ингэниини көннөрөн олох сүннүүн буллалларыгар уолдьаста.

Оҕо уонна айылҕа

Тыа сиригэр оҕону иити сүрүн күүһүнэн айылҕа үтө сабыдыала буолар. Эр киһи уонна дьахтар уратылары айылҕаҕа сыйыанга ордук чуолкайдык арыллар. Эр дьон дьиз дьингнээх айылҕа оҕолоро. Онон кинилэр оңорон таһаарар үптэрэ-астара айылҕа кыабын туһаныы буолуохтаах. Оттон дьахталлар, биллэрин курдук, бюджет үлэһиттэрэ.

лин уонча сыл эмсэхтэммит алмааспыт суола сойдо. Өбүгэ кэриэс хаалларбыт киэн нэлэмэн сирбит сатаатар күөх кырсытыгар-урсунугар хаһаайынны дьаһаныыга турунарга уолдьаста. Маны далааһыннаахтык тэрийэр түһүттан айылҕаҕа сыйыаны уларытыахха. Ол курдук, баһыттан саҕалаан, Айылҕа харыстабылын министерствота дьиз буолбакка, Айылҕа ресурстарын туһаныы министрствота дьиз ааттаан сүрүн суолталаах туһаайыы быһыытынан көрүөххэ. Билигин үйэ тутуулары — тимир суол, Өлүөнэ өрүһү туоруур муоста, нефть турбата курдук сүңкэн тутууларга күлүктэтэн тыа сириин айылҕатын туһаныы болҕомто таһыгар хаалан эрэр. Холобура, тыага олохтоох хас биридди эр киһитэ, ыала айылҕа кыабын туһанарыгар бас билэр балыгы ууһатар күөллээх, эмтээх оту сатаан хомуйар кэргэттэрдээх, дьон туттар тээбиринин оңорор, билигин ороскуоттаах дьиз тэбиэлиир оскуола мастарыс-кыайдарын курдук базалаах буолаллара тоҕо кыаллыбат буолуой. Итинник айылҕа ресурстарын туһаҕа таһаарар соругу тустаах министерствоҕа сүктэрэн, олохтоох дьаһалталары кытта бииргэ үлэлиир тиһиги тэрийэр уустуга суох. Оччоҕо тыа ыалын туруга бөбөрөөн, оҕо-аймах да элбиз этэ.

Уларыта тутуу улам сэтэрээн, эрийэн-буруйан саамай кэбирэ-эбит өттүбүтүнэн дьөлө түһэн эрэр. Россия государство үйэлэр тухары онун булумаары гыммыт дьаһалталаах. Ону кытта биһиги тэңгэ олук түсүһэн иһэммит, **тустаах суолбутун тиһигэ типтэрбэт, омок аатыттан эстибэт түһүттан кытыастар үөлэстээх тыа ыалын угуйар сылааһын хоту дьүккүйүбүтүн.**

Ульяна ВИНУКОВА,
социологической
наука доктор.